

де басымдығын байқатады. Нағыз квазиәліпбилік болмаса да, төте жазуда емле әсерінен квазиәліпбилік белгілер қалыптасқанын жоққа шығару қиын, себебі әр дыбыс бір таңбаға ие болды дегенмен, олар жазуда таңбасынан айрылған. Ал сөздің толық нұсқасы оқылған кездегі инерцияға байланысты болғаны сезіледі, сөйтіп барып, нәтижесінде сөйлем дұрыс оқылып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Момынова Б. «Қазақ» газетіндегі қоғамдық-саяси лексика. - Алматы: Арыс, 1997. -131.

[2] Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы. ҚР БЖҒМ грифімен бекітілген. - Алматы: «Қазақ университеті», 2011. -279.

[3] Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. - Москва: Восточная литература, 2002. -296.

[4] «Қазақ» газеті, 1915 жыл, № 144.

МРНТИ 16.21.61

А.Алдашева¹, А.Жаңабекова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор. Алматы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан

КЕЙБІР КҮРДЕЛІ СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯЛАНУЫ

Аннотация. Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сын есімдердің жазылуы. Қазіргі жазба нұсқалар күрделі сын есімдердің, оның ішінде заттардың, жан-жануарлардың басты қасиеттеріне, кейбір ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан қатыстық сын есімдердің кейбір топтарының жазылуындағы динамикалық үдерістер туралы мол материал көрсетеді.

Мақалада жылқы түлігінің түр-түсін білдіретін күрделі сын есімдердің орфографиялануы талданады, жазба коммуникациядағы қолданыс жиілігі ескеріле отырып және құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сын есім, күрделі сөздер, жылқы түсін білдіретін атаулар.

А.Алдашева¹, А.Жанабекова²

¹Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, профессор, Алматы, Казахстан

²Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы, доктор филологических наук, заведующая отделом Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан

ОРФОГРАФИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ СЛОЖНЫХ СЛОВ

Аннотация. Одной из важных проблем в казахской орфографии является правописание сложных прилагательных. Современная письменная коммуникация дает достаточный материал о динамических процессах и изменениях в орфографировании ряда пластов сложных, особенно относительных прилагательных, выражающих признаки, приписываемые предметам, животным и др., по принадлежности, характеру, а также по различным свойствам.

В статье анализируются сложные относительные прилагательные, обозначающие различные оттенки масти лошади, с учетом частотности употребления слитного или раздельного их написания в письменной коммуникации. Также на основе структурно-семантического анализа выдвигается ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: орфография, слитные слова, орфографирование, слова с раздельным написанием, имя прилагательное, сложные слова, названия, обозначающие масть лошади.

A.Aldasheva¹, A.Zhanabekova²

¹Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Doctor of Philology, Professor, Almaty, Kazakhstan

²Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Doctor of Philology, Head of the Department of Applied Linguistics, Almaty, Kazakhstan

SPELLING OF SOME COMPLEX WORDS

Annotation. One of the important problems in Kazakh orthography is spelling of complex adjectives. Modern written communication provides sufficient material about the dynamic processes and changes in spelling of a number of layers of complex, especially relative adjectives, expressing signs attributed to objects, animals, etc., by belonging, character, as well as various properties.

The article analyzes complex relative adjectives denoting different shades of the horse's color, taking into account the frequency of using their combined or separate spelling in written communication. Also, on the basis of the structural and semantic analysis, a number of recommendations for the unification of their spelling are put forward.

Keywords: spelling, fused words, words with separate spelling, adjective, compound words, names indicating the color of the horse.

Емле ережелері тілдің табиғи заңдылықтарынан туындайтын емле ұстанымдарына негізделіп жасалады, сондықтан ережелерге тұрақтылық тән. Дегенмен уақыт өткен сайын емле қағидаларының қайта қаралып, өзгерістер енгізілуі де – заңды құбылыстардың бірі. Әсіресе қоғамның қазіргі даму кезеңінде тілдің ғылыми-практикалық негізгі қағидаттарын, орныққан ережелерін жаңартып жетілдірудің өзектілігі айқын байқалып отыр. Бұған себеп, әрине, біріншіден, қоғамның жаңғыруға бет бұрған бүгінгі айқын бағыты, өзге де мәдени-әлеуметтік салалардағы жүріп жатқан тың өзгерістер. Сонымен қатар ең маңыздысы – латынграфикалы әліпбиге көшу идеясы бойынша маңызды іс-шаралар атқарылды. Осы шаралардың аясында қазақ емлесінің ережелерінің кейбір тұстарын қайта қараудың қажеттілігі анық байқалды. Өзектілік те, қажеттілік те де сонымен қатар қазақ тілі қолданылатын салалардың кеңейгендігіне, стилдік тармақтары тарамдала түскен қазіргі жазба коммуникациядағы емлелік өзгешеліктерді жинақтап, саралап, оларды қағидалар жүйесі ретінде бірізге келтіруге байланысты.

Қазақ тілінің емле ережелерінің ең соңғы, 1983 жылы Үкімет қаулысымен бекітілген нұсқасы бүгінге дейін ілім-ғылымда, оқу-ағартуда, қазақ тілі қызмет ететін барлық салаларда қазақ сөзінің сауатты жазылуына, түптеп келгенде, қоғам жұртшылығының емле сауаттылығының жоғары деңгейде болуына зор ықпал етті. Осы құжаттың негізінде сан типті нормативті, түсіндірме сөздіктер мен анықтағыштар, анықтамалықтар жасалды.

Қазақ тілі қолданылатын жазба нұсқаларда жоғарыда аталған ережелер жүйесі мен басқа да ортологиялық құралдарда берілген орфографиялық нормалардан түбегейлі ауытқулар жоқ. Дегенмен жазу практикасында фонетикалық жарыспа тұлғалардың, бөлек және бірге жазылатын сөздердің, бас әріппен немесе кіші әріппен жазылатын атаулардың емлесінде, тағы да бір тұстарда әртүрлі орфограммалар бар.

Бірге және бөлек жазылатын сөздердің емлесі ортологиялық құралдар арқылы біршама тиянақталған. Дегенмен бөлек жазылатын немесе бөлек жазылуының ережелері болған сөздердің бірте-бірте бірге таңбалана бастауы (бұған жазу практикасында дәлел мол) – үздіксіз жүріп отыратын үдеріс. Бұлайша болуына күрделі сөздердің құрамындағы сөздердің (сыңарларының) семантикасының өзгеруі, жазба тілдің ықшамдылық заңдылықтарына бейім болуы, ақырында, күрделі сөздердің бірге жазылуына мәдениетаралық коммуникация белгілері де ықпал жасайды.

Осыған байланысты жинақталған эмпирикалық материалдардың негізінде күрделі сын есімдердің кейбір түрлерінің емлесіне талдау жасалады және ұсыныстар беріледі.

Қазіргі қолданыстағы емле ережелері бойынша «күрделі сын есімдердің әрбір сөзі бөлек жазылады» [1, 10].

Қазақ тілінде қолданыс жиілігі жағынан жиі кездесетін, етістік пен зат есімнен кейін орын алатын маңызды категориялардың бірі – сын есімдер.

Сын есімдер – заттың сынын, сапасын, белгісін анықтайтын сөздердің тобы болып табылады. Қазақ тілінде сын есімдер мағынасына қарай сапалық және қатыстық сын есімдер, жасалу жолына қарай түбір және туынды сын есімдер, құрамына қарай дара және күрделі сын есімдер болып бөлінеді. «Қазақ грамматикасында» сын есім категориясының барлық ерекшеліктері жан-жақты көрсетілген [2, 460-469]. Осы категорияның сипатына қатысты зерттеулер де бар [3; 4; 5].

Академик Р.Сыздықтың қазақ емлесінің барлық мәселесі жүйеленген іргелі еңбегінде (Анықтағыш, §§ 43-50) күрделі сын есімдердің орфографиялануының түйінді тұстары толық қарастырылған [6]. Бұл түйінді тұстар қатыстық сын есімдерге байланысты. Анықтағышта және кейінгі жылдары жарияланған нормативті, түсіндірме сөздіктерде қатыстық сын есімдердің бір тобының – түсті білдіретін екі сөз қатар келіп, бір түсті білдіретіндердің (қызыл күрең), малдың (жылқының) түсін білдіретін қатыстық сын есімдердің (құла қасқа), жеке қолданылмайтын түс атауларының басқа түс атауларымен тіркесетіндерінің (ақ құба, ал қызыл) орфографиялануында айырмашылықтар бар.

Анықтағышта және 1988 жылғы емле сөздігінде *қара күрең, қара торы, қызыл ала, қара көк, сары ала, ақ сары, ал күрең, ал қара көк, ал қызыл, қара кер, құла жирен, торы төбел, құла қасқа, ақ бақай* деген қатыстық сын есімдер бөлек жазылған [1]. 2013 жылғы сөздікте де базалық норма, жазудағы дәстүр принципі сақталған [7].

Тек кейбір жылқы түстерін біріктіріп берілгені кездеседі. Мысалы: *қарагер, қаракер ат; құлакер* [7].

Ал жалпы алғанда, күрделі сын есімдердің бөлек жазылатыны әбден анықталған деуге болады. Сонымен қатар қазақ халқында заттың, әсіресе малдың, оның ішінде жылқы малының түсі мен қасиетінің, сапасының ерекшеліктерін білдіретін алуан түрлі сын есімдер бар.

Жылқы – қазақ даласы өркениетінің бір белгісі. Қазақ халқының тарихы мен мәдениетінде, әсіресе халықтың көшпенді дәуірдегі тұрмысы пен тіршілігінде жылқы малы айрықша орын алған. Сондықтан ғасырлардан бері келе жатқан бай әдеби мұралар, классикалық туындылар жылқы малының төлдерін, қасиет-сапасын, түрі мен түсін, байлықты, жеке адамның мүддесіне қажеттілікті, жылқы малына деген сүйіспеншілікті сипаттайтын сынды, сапаны білдіретін сөздер туралы мол мағлұмат береді. *Керқұла (Керқұла атты Кендебай), Тайбурыл (Қобыланды), Байшұбар (Алпамыс), Ақбоз ат (Қыз Жібек), Қарақасқа (Қамбар батыр), Ақтабан (Исатай-Махамбет), Құлагер, Маңмаңгер, Шалқасқа (Амангелді Имановтың аты)* атанған, батырлар мен ақындардың, сал-серілердің серігі болған жылқы атауларының берілуінде негізінен (Маңмаңгер дегенді қоспағанда) малдың түсі негіз болғанын көреміз. «*Бұрылтай*», «*Сұржекей*» деген өнер туындылары бар, кейінгі кезеңдердегі шығармаларда *Айтөбел* деген де атау ұшырасады.

Жазба нұсқаларда жылқы малына қатысты күрделі сын есімдердің орфограммасы әртүрлі.

Алдымен жылқы малының түсін білдіретін сөздерді топтастырып көрелік.

Жылқы малына қатысты ұлттық түс атауларының негізгі тобы – дара сын есімдер. Этнограф-ғалым Х.Арғынбаев жылқы түсін үш топқа топтастырады. Олар *қылаң, баран, ала*. Жылқының басқа түстері осы үш негізгі түстің аясында өрбиді [8]. Зерттеушінің пікірінше, бұл түстердің кейбірі – бірнеше түстердің жалпы атауы, мәселен, «қылаңға – ақ боз, боз, бұрыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, шабдар, сұр... жатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.)

Қазақ тіліндегі жылқы түсінің алуан түрлілігі «ақтылы қой, алалы жылқы» тіркесінен-ақ көрінеді. Бұл қой түсінің аздығы мен жылқы түсінің көптігін аңғартса керек. Мұндағы ақтылы қой – мыңғырған біртұтас байлықты көрсетсе, жылқы малының ала-құлалы болуы – жай байлық қана емес, сәнді-салтанатты байлықты көрсеткен. «Кісі аласы ішінде, жылқы аласы сыртында» деу де жылқы малының түріне қарап, қандай екенін аңғаратын болған. Демек, ала-құла түстің аралас келуі жылқы малына тән болып келеді. Олар – *бұрыл, баран, қылаң, құла, торы, шабдар, жирен*. Мәселен, *қылаң* - алыстан қарағанда жылқы малының денесінде бозғыл түстер көбірек байқалғанда берілген түс атауы; *ал баран* – алыстан қарағанда қошқыл түстер көп болғандықтан берілген түс; сондай-ақ денесі, аяқтары күрең, ал жалы мен құйрығы сұрғылт келетін жылқы *шабдар* деген түспен айрықшаланған. Лексикографиялық мәлімет бойынша *жирен* - қызғылт сары (көбінесе жылқы түсіне байланысты айтылады [9]).

«Алалы жылқы» болғандықтан болар, жылқы малының күрделі сөздерден тұратын түс атаулары да сан алуан. Күрделі сын есімдер негізінен

жалқы малында екі түстің аралас келуінен және түсі мен басқа да бір айрықша белгісін қосып атау арқылы қалыптасқан.

Жылқының денесінде ақ немесе аққа жақын түстер басым болғандықтан, ақ боз; тегіс қара болса, сүлік қара деп сипатталған. *Құла сұр* түсі аяғы мен жалы қара, бірақ денесі топырақ түстес болатын түсті білдіреді. Танауы мен көзінің асты қарақошқыл болып келетін жылқы *қара кер* деген түспен ажыратылады. *Көк бесті, алқаракөк, алқарасұр, сары қазанат* тәрізді түс атауларының да қолданысы бар.

Жоғарыда айтқанымыздай, жазу практикасы жылқы малының күрделі түс атауларына қатысты екі түрлі орфограмманы пайдаланады, бірі – бөлек жазылады: *ақ боз, құла қасқа, қара кер, сүлік қара, торы төбел*; екіншісі – бірге жазылады: *ақбоз, құлақасқа, сүлікқара, торытөбел, қаракер*.

Мәселе күрделі болғандықтан, әрі бір типтестердің орфографиялануын жүйелеуге қатысты ұсыныстар беру мақсатында біз бірнеше күрделі сын есімдерге жеке тоқталамыз.

Торы. Төбел. Құла. Қасқа. Кер.

Қазақ тіліндегі *торы* сөзі халықтың қоршаған ортаны танып-білуінен пайда болған, ұлттық ерекшелікті ажыратып тұратын, ахроматты түстердің бірі. Анықтамаларға қарағанда, *торы* «қоңыр және күрең түстердің араласуына пайда болған түс» [10].

Қазақ тілінде *торы төбел, торы бұрыл, қара торы, тобылғы торы, қой торы, торы ала* тәрізді түс атаулары бар (*материалдар әзірше тіркес түрінде көрсетіледі*). Осы мәліметтер 15 томдық түсіндірме сөздікте, Қазақша-орысша сөздікте әртүрлі орфограммалармен тіркелген.

Қазақ тілінің сөз байлығы толықтай дерлік жинақталған 15 томдық түсіндірме сөздіктің материалдарынан (кейбір фактілер ішінара Қазақша-орысша сөздіктен іріктелген) байқалғаны:

- *Торы* сөзі жеке қолданылады (Жүйрік *торы* аттай ағыза шапты (Ж.Аймауытов); *Торыны* талға байлап мінген қандай? Үкілеп, әсемдетіп жүрген қандай (І.Жансүгіров,);

- *Торы* сөзі басқа түс атауларымен тіркесіп қолданылады, мысалы, *торы бұрыл, қара торы* (Қой көзді, *қараторы* жігіт қарсы ескен желге жүзін төсеп, туған өлкеге қызыға қарайды (Ә.Нәбиев); Қымтай тартылған шәлісінен тек қана *қараторы* жүзі, тәмпіш мұрны көрінеді (М.Гумеров); Ашықтығынан ұяндығы басым *қараторы* қазақ қызы өзі жайлы көп еш нәрсе айта алмай қысыла берді (Қ.Найманбаев);

- *Торы* сөзі малдың (жылқының) айрықша белгісін білдіретін сөзбен тіркеседі: *торы төбел: Торы төбелді* жағалаудың селдір қамыс арасында тұсап қалдырып, арғы жағына таяу кетер едің (Ә.Нұрпейісов);

- Образды тіркестер бар: *тобылғы торы, қой торы, тобылғы меңді торы* (*Тобылғы меңді торы* атпен, Қобыланды шапты ауылға (Батырлар жыры); Түбіт бөкебай *тобылғы торы* өңін аша түсіпті, томпақтау келген ерні сәл ашылса, кіршіксіз тістері көрініп қалады (М. Қабанбаев);

- Шырай формалары кездеседі: *торғылт* (Күн қақтаған *торғылт* жүзі жайдарылана түскен (З.Иманбаев));

- Жергілікті тіл ерекшеліктері қатарында кіріккен тұлғалар бар: *торалақаз*. – Түсі ақ, қара қанат, жіңішке ұзын сирақты құс. *Торала қаз* Дарияның қайырлау жерінде отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

- *тортөбел*. Кішкене қасқасы бар торы түсті ат. Күрттік қарды күрт-күрт басқан *тортөбел* кекілін серпіп қойып, кейде қопалы шиге сүрініп те кетеді (Т.Жұртбаев).

- бірнеше орфограмма бар: *қараторы* (барлық мысалда) бірге жазылған; *торы төбел* – бөлек; *тортөбел* және *торала* (*торы+ала*) – кіріккен тұлға.

Жылқы малының айрықша белгілерінің негізгілері – *төбел* және *қасқа*. Осы сөздердің қатысуы арқылы жасалған күрделі сын есімдер біршама. Алдымен *төбел* және *қасқа* сөздерінің мағыналарын назарға ұсыналық.

Төбел және *қасқа* сөздері жылқы малының маңдай тұсында болатын, малдың қара немесе қоңыр түстерінен айрықшаланып тұратын ақ (аққа жақын) даққа және әртүрлі көлемдегі ақ (аққа жақын) жолаққа байланысты айтылады. Бірақ *төбел* дөңгелектеу болады, ал *қасқа* дегенде ұзынша сызық түріндегі белгі сипатталады. Қалай дегенмен де бұл екі сөз мағыналас. Және анық емес мәліметтерге қарағанда, бұл белгілер асыл тұқымды жылқы малында болады. Сондықтан осы екі сөздің қолданысы арқылы жасалған күрделі сын есімдер жиі кездеседі.

Жалпы тілдік қорда, ауыз әдебиеті мен классикалық әдеби жазба нұсқаларда *құла қасқа / құлақасқа*, *боз қасқа / бозқасқа*, *күрең қасқа*, *жирен қасқа*, *қара қасқа* (*тайынша*), *сұрқасқа* (*аң*), *байқасқа* (*құс*), *құла қасқа* (*шай*; *сүт қосылған күрең шай деген мағынада*; *күрең қасқа тәтті шайды рақаттана ішіп болған... шақта* (С.Мұқанов), *қасқа құлын* (*Қайдасың, қасқа құлыным*), *қасқа арғымақ* тәрізді көптеген тура және ауыспалы мағыналардағы сөздер бар.

Нарқасқа, *марқасқа / марғасқа*; *Қасымханның қасқа жолы* тәрізді сөздер мен тіркестер құрамындағы *қасқа* «*мықты, күшті, өзгеше, ерекше*» деген мағыналарды беретінін ескерте кетеміз.

Төбел сөзінің қатысуы арқылы жасалған негізгі сын белгісі – *торы төбел*, кейде сиректеу *құла төбел* қолданысы бар.

Осындай бірқатар мәліметтерден кейін жылқы малының түсін сипаттайтын күрделі сын есімдердің орфограммасындағы әркелкіліктің болу себептеріне және әртүрлі орфографиялануды реттеудің кейбір жолдарына тоқталалық.

Жылқыны түстейтін сын есімдер жылқы малының түрлері – *ат*, *жылқы*, *бесті*, *құнан*, *дөнен*, *бие*, *айғыр* сияқты сөздермен таңдап тіркеседі және бөлек жазылады: *торы ат*, *шабдар айғыр*, *баран ат*, *бурыл тай*, *құла*

бесті; құла бие, құла құнан, боз ат, қасқа құлын; өйткені жылқы малының түсі мен белгілері бір-үш жасар кезеңінде әбден қалыптасады.

Күрделі түс атауларының бір төбы кіріккен тұлға ретінде қалыптасқан. Әсіресе /ы/ селбеспелі дыбысы бар сөздерде /ы/ әрпінің ығысуы бар: *сайгүлік /сәйгүлік (сай+күлік), тортөбел, торала және қарагер.* Жалқы есімге айналған «Құлагер» аттың да түс атауларының бірігуінен (құла +кер) жасалғандығы белгілі.

Күрделі сын есімдердің орфографиялануын реттеуге негіз болатын факторлардың бірі – жазба нұсқалардағы қолданыс жиілігі. *Тортөбел* лексикографиялық мәлімет бойынша жергілікті тіл ерекшеліктерінен алынған, ал *торала қаз қарала (қарала үйрек), көгала (ауру атауы) сияқты қатаң нормаға айналған моделдермен сәйкес.* Ал *торы және төбел, торы және қасқа, құла және қасқа* сөздерінің тіркесімі арқылы жасалған күрделі сын есімдердің жазу дағдысында бөлек жазылуы басым: *торы төбел ат, торы қасқа құлын, құла қасқа ат, құла төбел құнан, боз қасқа жылқы, күрең қасқа жылқы.*

Берілген сөздердің қатарындағы *бозқасқа* сөзінің бірге жазылатын реттері де бар. Бұл осындай түсі бар жылқы малын «садақа, құдайы мал, жолына құрбандық ету» мағынасында лексикаланған этнографиялық ұғым болып саналады. Осыдан *бозқасқа айту, бозқасқа шалу, «бозқасқа» деп ұрандау* сияқты тіркестер қалыптасқан. Демек, салт, ырым мағынасында *бозқасқа* (этно.) бірге, жылқы малының түсі ретінде *боз қасқа* (ат) бөлек жазылады.

Сол сияқты *қараторы* және *қойторы* сөздерін де мағынасы мен қолданылу жиілігіне қарай бірізді орфографиялауға болады. *Қойторы* деген сөздің жылқы малына қатысты қолданылуы тым сирек (кейбір фактілерді норма тұрғысынан уәжсіз ауытқу немесе бірқолданыс деп бағалауға болады), өйткені жылқы малы үшін қой малының қасиет-сапасы мүлдем тән емес *Қойторы* – негізінен адам мінезін сипаттауға, яғни өзін асқақтатпайтын, жұмысын, ісін тиянақты орындайтын, мінезі біртоға (жуас, момын) адамға қатысты айтылатын образды сөз болып табылады және бірге жазылады: *ғылымның қойторысы; қойторы қалпын ел құрметтейді.*

Торы сөзі арқылы адам келбетін сипаттайтын *қараторы* сын есімі бар. Бұл – қазақ халқының ұлттық пайымы, қабылдауы және бағалауы нәтижесінде қалыптасқан ұлттық белгілерді танытатын, *қара-ға да, торы-ға да* (күрең және қоңыр түстердің қосындысы емес) қатысты емес, этносқа тән түстердің «әдемісі», сұлулықтың бір белгісі ретіндегі түс. Сондықтан аударма әдебиетте бұл сөздің адекватты (сайма-сай) немесе балама сәйкестігін табу қиын. Сонымен қатар *ақторы, қызылторы, сарыторы* деген тіркестер де жоқ. Осыған байланысты жазба нұсқаларда *қараторы* сөзінің бірге жазылуында заңдылық бар: *қараторы жігіт, қараторы өңді.*

2013 жылғы Орфографиялық сөздікте *қойторы* сөзінің бірге берілген [7]. Олай болса, *қойторы*, *қараторы* сөздерін адамның мінезі мен түсін білдіруі тұрғысынан универб атау ретінде тану қажет.

Аттың/жылқының түсін сипаттауда екі түс атауы да бірігеді. Бұның өзіндік себептері бар. Әдеттегі түс атаулары жылқы малының түсін нақты түстей алмайды, яғни *қызыл жылқы*, *қағаздай ақ*, *аспан түстес көгілдір не шөп түстес жасыл не күн түсті сары жылқы* түрінде сипаттаулар жоқ. Қазақ халқы басқа түліктерге жылқы малындай түсіне қарап, атау бере қоймаған (сары сиыр, ала сиыр, қоңыр сиыр дегендерден басқа *жирен сиыр*, *торы сиыр*, *құла түйе*, *шабдар тайлақ* деген сипаттаулар жоқ). Жылқы түсі оның бүкіл қыр-сырын аңғартатындықтан болар, мүмкін, қазақ халқының жылқы малына деген ерекше бағалауынан да болар, жылқының түрін түстеуде неше түрлі түс атауларын қалыптастырған. Жылқыны түстеуге берілген түс атаулары көбінесе басқа зат атауларының белгісіне қатысты қолданылмайтын болған.

Жылқы түсін түстеуде көбіне бірнеше түстің аралас келуі, астас келуі жылқыға қатысты жаңа түс атауларын тудырған. Мысалы, *қарагер*, *кер құла*, *аққұла*, *қаракөк*, *боз шұбар*, *құла жирен*, *торы қасқа*, *ақ боз*, *шаңқан боз*, *қара шұбар*, *қара бұрыл*, *құла торы* т.б.

Мұндай күрделі атаулар бір ұғым ретінде алғашында жылқы малын сипаттайтын болып, кейін заттанып, тіпті жалқы есімге, яғни аттың атына айналып кеткен. Демек, қазақ тілінде жылқы малын атайтын сөздер көбіне күрделі құрамды болып келеді. Сондай-ақ олар сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы әсіресе бірігуге бейім болып тұрады. Айталық, *қаракөк* – сыртқы түгі қарақошқыл келетін/жылқы, *қаракөк жылқы* – жылқы малының асылы саналған. «*Соны айтып Ер Бегіс, Қаракөк тұлпар жаратты*» (Ер Бегіс) жыры). «*Дәйім менің мінгенім алқаракөк, Қаракөкке қададым үкілі шоқ*» (Қара өлең). Аттың жүйрігі ғана емес, адамға қатысты да бұл атау мықтылықты бейнелейтін болған (*қаракөк ақын*). Демек, алғашқыда жылқы түсіне қатысты қолданылып, кейін мықты, дүлділ қасиетті білдіретін сапа мәнді универб сөзге айналған.

Қызылкөк – жалпы түсі көк болып келгенімен, қылшықтарының түсі қызылға ұласатын/жылқы. *Ақжал* – түр-түсі құлаға ұқсас болғанымен, сирақтары мен жал-құйрығы бозғылт немесе боз түсті жылқы (Төрехан Майбас, жазушы-этнограф). *Алқарасұр* деген жылқы түсіне қатысты да осыны айтуға болады. Жырларда бұл түс те – жылқы малының көп түстерінің бірі ретінде кездеседі: *Мінген атым астымда алқарасұр, Қайыңнан да құрыққа тал жарасар*.

Талданып отырған фактілерден байқалып отырғанындай, жазу практикасы түс пен сапаның / белгінің (*құла және төбел*), бірнеше түстің (*ал және қара және көк*) тіркесуінен жасалған сын есімнің орфографиялануында айырмашылықтар бар. Түс пен сапаның / белгінің тіркесуінен жасалғандарға қарағанда, бірнеше түс арқылы анықталатын сапаны білдіретін сөздердің

бірігіп жазылуы басым. Бұның себептерін әр басқа түсті білдіретін түс атауларының бір түсті сипаттауынан іздеу қажет. Мысалы, ал (түстердің барынша айқындығы) түсі екінші бір өзгеше түстер – кара-мен, қызыл-мен және көк-пен ұласып бір түсті айқындайды. *Ал қызыл, ал күрең, ал көк* деген тіркестердегі *ал* осы түстердің ерекше қанықтығын білдіреді (бұл жөненде кейінірек баяндалады).

Түс пен қасиеттің /белгінің тіркесуі арқылы жасалатын сын есімдер анықталатын сөзбен тіркескенде бөлек жазылады: *торы төбел құнан, құла қасқа жылқы, кара бурыл ат*.

Бірқатар зерттеулерде сөйлемнің бір мүшесі болып, бір ғана сұраққа жауап беретіндіктен, күрделі сын есімдердің кей түрі бірге жазылады деген пікір қалыптасқан. Шынында да, *торы төбел құнан* дегенде қандай құнан? деген сұрақ қойылатыны заңды. Олай болса, «таң атар-атпастан» деген тұрақты тіркес те бір сұраққа жауап береді, бірақ бұл тіркестің сыңарлары бірігу процесіне ұшырамайды. Бұл туралы ғалым Н.Уәли анық тұжырым жасайды: «Қазақ орфографиясының тәжірибесіне сүйенсек, құрама сөздің бір ғана заттың атауы болуы, бір ғана мағынаны білдіруі, сөйлемнің бір ғана мүшесі ретінде жұмсалуды олардың бірге не бөлек жазылуына таяныш бола бермейді» [11, 91-96]. Сөйтіп, ғалым Н.Уәли күрделі таңбалық құрылымдарды босаралықпен / босаралықсыз таңбалауды форма мен мазмұнның бірлігі тұрғысынан қарауға тура келеді» деген қорытынды ұсынады [11, 90 б.]. Ғалымның тағы бір пікірі бойынша «құрама сөз сыңарларының мағыналық контаминацияға ұшырауының нәтижесінде, үшінші біртұтас мағына пайда болады да, біріккен сөзге айналады.

Сөздердің бірігуіне негіз болатын ішкі заңдылықтардың бірі ретінде лексикалану, делексикалану, идиомалану аталады. Бұл құбылыстар егжей-тегжейлі талдауды қажет етеді. Сонымен қатар қазақ тіліндегі сөз біріктіру құбылысының басым қолданысына ықпал жасайтын сыртқы түрткіжайттар да бар. «Ритмикалық екпін, ритмикалық ырғақ, күрделі сөздердің бірыңғай әуезбен айтыла келе сыңарларының бірінің апшып, ықшамдалуы / үнемдеу заңдылығы, сөздің хатқа түсерінде форма мен мазмұнның тұтасуы және мәдениетаралық коммуникацияның рөлі тәрізді бірқатар факторлар күрделі сөздердің бірігіп жазыла бастауына ықпал етеді [12, 11].

Демек, *Көршім торы төбел атына мініп қыдыры кетті* деген сөйлемде күрделі сын есім бөлек жазылады, өйткені бұл арада анықтауыш+анықталушы қатынас (синтаксистік қатынас) заңы сақталады. Ал *Баламның торытөбелі (кейде тортөбел) қорада тұр; Көршім құлақасқасына мініп қыдырып кетті* немесе *Мінгенім астымдағы сүлікқара* деген сөйлемдерде мағыналық контаминация бар, яғни *торытөбел (кейде тортөбел), құлақасқа, сүлікқара* аттың тұтас атауы ретінде қолданылады. *Ақ боз аты бар* дегенде синтаксистік қарым-қатынас танылады, ал *Ақбозат* (астрономиялық атау) форма мен мазмұн сыңарлардың бірігуіне әсер етеді.

Ғалым Қ.Күдерінова бір сөзден тұратын түр-түс атаулары аз, сан алуан реңктерді беретін күрделі сын есімдер көп (*ашық қара, жылтыр қара, ал қара, ал қызыл, сары ала, қара көк т.б.*), сондықтан күрделі сын есімдер компоненттерінің ажыратыла таңбалануы уәжді болмақ» деген қорытынды жасаған және босаралықпен таңбалаудың себептерінің бірі ретінде әр сыңар өзін дербес тілдік бірлік ретінде көрсетіп тұруы керек екендігін атаған [13, 225].

Жылқы малына қатысты күрделі сөздердің бір тобы аттың жасы мен түсіне (*көк бесті, көк дөнен, кәрі боз, мама бие, қасабалы бие, бесті айғыр, сақа айғыр*).; жылқының жүрісі мен түсіне (*қара жорға, бәйге торы, кер жорға*), тұрмыс пен тіршілікке қажеттілігіне (*жабы ат, лау ат*) байланысты.

Түс атауларының тіркесіп келуі арқылы жасалған күрделі сын есімдер екі түстің атауынан құралып, бір заттың белгісін білдіреді. Заттың түсін білдіруде кейде а) екі түстің аралас, кезектес келуін білдірсе (қара ала, көк ала), кейде ә) бір түстің реңін сипаттайды, яғни екі түстің ортасындағы реңді білдіреді (қызыл сары, ақ сұр). Бұл тіркесті күрделі сын есімдердің сыңарлары жеке дара да түс атауы бола алады. Емле ережелерінде түсті білдіретін күрделі сын есімдер бөлек жазылатыны туралы бап берілгенмен, кейбір екі түбірден тұратын күрделі сын есімдердің бірігіп жазылатыны туралы ескерту жасалады.

1957 жылдан бері қарайғы еңбектерде *ал* түс атауы бар күрделі сөздердің емлесі бірыңғай, яғни олардың бөлек жазылатыны норма ретінде анықталған. Жазу практикасына да кейде бірге, кейде бөлек орфограммалар орын алады. Демек, әркелкі орфографияланудың себептерін анықтап, бірізді емле қалыптастыру керек болады. Бірізділікті қалыптастырудың тағы бір жолы – жекелеген тілдік фактілерге қатысты ғылыми талқылау ұйымдастыру.

Емлені талқылау барысында қанық түсті білдіретін ал қызыл, ал қара, ал көк сын есімдерінің құрамындағы «ал» сөзі жеке дара түс атауы ретінде қолданылмайтындықтан, екіншіден, бір түстің реңін сипаттайтындықтан, ал сөзімен келген күрделі сын есімдерді бірге жазу туралы ұйғарым жасалған.

Бұл сөздің төркіні туралы да біржақты пікір жоқ. Кейбір авторлар «ал» сөзі монғол тіліндегі «гал» («от») сөзімен (мысалы, *гал шара* – огненно-рыжий) байланысты деп қараса, енді бір тобы түркі тіліндегі *жалын, ялкун, йалун* сөзінің түбірі *жал//ял//һал* (ұйғыр тілінде: *һал тармақ* – қызару, қызғылттану) деп қарайды. Сөз басындағы дауыссыз дыбыстардың (*г//ж//й//һ*) түсіп қалу заңдылығын ескерсек, «ал» сөзінің бастапқы заттық негізі «от», «оттың жалыны» болуы мүмкін. Осыған орай *ал* сөзін түркі тілдерінің *өз төл* сөзі деп қарауға болады. Бұның екі түрлі негізін Ә.Қайдар былайша дәйектейді: «Біріншісі – *ал* сөзінің бүгінгі түркі тілдерінің көбінде-ақ жеке-дара күйінде де, күшейткіш элемент күйінде де қолданылуы болса,

екіншісі – орыс, тағы басқа славян тілдеріндегі «алый» сөзінің түбірі «алды» мамандардың барлығы бір ауыздан түркі тілдерінен енген кірме сөз деп есептейді». Ал кейбір этимологтар түркі тіліндегі «алтын» және монғол тіліндегі «алтан» сөздерімен жақындастырып, оларды *ал* (алқызыл) мен *тұн* (қызғылт) мыс) түбірінен пайда болған деп қараса, енді бір жерде *алмұрт*, *алма*, *алқор*, *алиша* сияқты жемістердің алғашқы компоненті *ал* – парсы сөзі деген де пікір бар. *Ал* сөзі парсы тілінде *ашық қызыл*, *солғын қызыл* мағынасында қолданылады екен. Яғни бұл сөздің қай тілге тиесілі екендігі белгісіз» [14].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзге: «Түстің қанықтығын білдіретін, дербес қолданылмайтын көмекші сөз» деген түсініктеме берілген [15]. «Ал» сөзі де көне түбірлердің қатарына жатады. Қазіргі кезде негізгі сөз мәніндегі мағынасын жеке-дара білдірмей, көмекшілік қызметке көшкен.

Жоғарыда Ә.Қайдардың пікірінде *ал* сөзінің түркі тілдерінде күшейткіш элемент ретінде қолданылатыны айтылады. Әдетте қазақ тілінде сын есімдердің шырай категориясының грамматикалық парадигмасында күшейтпелі шырай күшейткіш буын (қып-қызыл, сап-сары) мен күшейткіш үстеулер (ең жақсы, өте күшті, аса құрметті) арқылы түрленеді делініп, Ә.Қайдар көрсеткен күшейткіш элемент ретіндегі *ал* сөзі күшейткіш үстеулер қатарында аталмайтын. Десек те, *ал* сөзі тілімізді тек бір ғана сөзге тіркесіп қана қоймай, түске қатысты бірнеше сөзге тіркесіп, түс атауын білдіреді. Мысалы, *ал қызыл*, *ал көк*, *ал қара көк*, *ал күрең*, *ал қоңыр*. *Ал* сөзі өзі тіркесіп келген сын есімдердің барлығына да бірдей екінші сыңардағы негізгі түстің реңін толықтырады, яғни ашық түс реңкін қосады. Бұл сөз мағыналық жағынан, күшейткіш буындар мен күшейткіш үстеулерге жақын. Ал қазақ тілінде сынның дәрежесін білдіретін шырайлық мағыналар негізгі сөзге қосарланып немесе тіркесіп келу арқылы тұлғаланады. Осы ретте *ал* сөзі жеке түс атауының бір сыңары емес, күшейтпелі дәреже қосатын грамматикалық мағына үстейтін грамматикалық тұлғаға да жақындайды. Бұл – бір. Екіншіден, тарихи тілдік деректерде *ал* сөзі «алый» мағынасындағы қан қызыл түсті білдіреді делінеді. Сондай-ақ қызыл түстің ең ашығы делінеді. Осы тұрғыдан *ал* сөзі о баста отпен және қанның түсімен ассоциацияланған да, негізінен қызыл түстің реңкін сипаттауда қолданылған (ал қызыл). Басқа тіркестерден гөрі *ал қызыл* атауы тілімізде жиі кездеседі.

Емле ережелерінің түс атауларын білдіретін күрделі сын есімдердің жазылуына қатысты негізгі бабында олардың бөлек жазылатыны басты ұстаным болғандықтан, *ал* сөзі де ашық реңк үстейтін түс атауы ретінде де екінші сыңардың алдында бөлек жазылуы тиіс. Демек, *ал* сөзінің күшейткіш грамматикалық мағына үстеуші қызметі тұрғысынан да, жеке дара қолданылмағанмен, ашық реңкті білдіретін түс атауы ретінде де *al qyzyl*, *al*

qara, al qońyr, al kók, al kúreń, al qara kók болып бөлек жазылғаны дұрыс деп санаймыз.

Күрделі сын есімдердің орфографиялануына қатысты баяндалған жайттар қазақ тілтанымында босаралықпен және босаралықсыз, бірге немесе бөлек жазылатын тілдік бірліктердің түйінді мәселелері бар екендігін көрсетеді. Маңызды ғылыми көзқарастар бар. Алайда күрделі сөздердің бірігу процесінің үздіксіз жүретіндігі байқалады, сөйтіп, жазу практикасында біршама уақыт бойында әртүрлі орфограммалар қолданысқа түседі: күрделі сөздер, оның ішінде күрделі сын есімдер де кейде бөлек жазылады, кейде бірге жазыла бастайды. Осыған байланысты тілдік фактілерді барынша молынан іріктей отырып, семасиология, лексикология, сөзжасам, синтаксис, фонетика сияқты тілдің барлық қаттауларының табиғи заңдылықтарының екшемінен өткізу ісін ұдайы жалғастыру қажет болады. Сонымен қатар босаралықпен және босаралықсыз таңбалауды анықтауда жазу дәстүрі, базалық норма, жазудағы шарттылық, тілдік бірліктердің қолданыс жиілігі назарда болуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілі орфографиясының негізгі ережелері // Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты. – Өңд., толықт., 3-бас. - Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.
- [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [3] Шәкенов Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясы. - Алматы, Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогикасы, 1961 – 80 б.
- [4] Мұсабаев F. Қазақ тіліндегі *сын* есімнің шырайлары. - А, 1951. -88 б.
- [5] Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі сын есім мен сан есім категориясы. - Алматы, 1975. -181 б.
- [6] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
- [7] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 720 б.
- [8] Арғынбаев Х. Этнографические очерки по скотоводству казахов. - Алма-Ата: Наука, 1969. - 171 с.
- [9] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6 т. – Алматы, 2011. -752 б.
- [10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 14 т. – Алматы, 2011. – 800 б.
- [11] Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – 2018. -250 б.
- [12] Алдаш А. Қазақ орфографиясы коммуникативтік кеңістікте: орфографиядағы варианттар // *Turkic Studies Journal*. – No 2 (2) / 2020. – Б. 24-38б.
- [13] Күдеринова Қ. Құрама сөздер және олардың емлесі // Кітапта: Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) – Астана: Елорда, 2001. – Б. 200-228б.

[14] Қайдар Ә. 3 томдық «Қазақтар: ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік» (Т 1. Адам. Алматы, 2009; Т. 2. Қоғам, Т. 3. Табиғат. Алматы, 2013. -608б.

[15] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1 т. – Алматы, 2011. -752 б.

МРНТИ16.21.31

Қ.Күдерина

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҚАЗАҚ ЕМЛЕСІНІҢ БАСТЫ ҰСТАНЫМЫН ҚАЛАЙ АНЫҚТАДЫ?

Аннотация. Ғалым, ұлттың ұлы ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы – қазақтың тұңғыш ұлттық әліпбиін жасаған тұлға ғана емес, қазақ емлесін де жасаушы тұлға. Ғалымның негіздеп берген емле ұстанымы – дыбыстың фонетикалық қоршауға неғұрлым тәуелсіз түрі жазылатын фонемдік принципі – қазақ орфографиясының негізгі принципі болып алынды.

Тірек сөздер: ұлттық әліпби, туыс жүйелі емле, дыбыс жүйелі емле, ұстаным, қазақ орфографиясы, фонемдік принцип.

К.Кудерина

главный научный сотрудник Института языкознания имени
Ахмета Байтурсынулы, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

КАК АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ОПРЕДЕЛЯЛ ГЛАВНЫЙ ПРИНЦИП КАЗАХСКОГО ПРАВОПИСАНИЯ?

Аннотация. Ученый и великий учитель нации Ахмет Байтұрсынұлы является не только создателем первого казахского национального алфавита, но и создателем казахской орфографии. Основным принципом казахской орфографии был установленный ученым принцип правописания - фонематический принцип, при котором звук пишется более независимо от фонетической основы.

Ключевые слова: национальный алфавит, относительное правописание, фонетическое правописание, принцип, казахская орфография, фонематический принцип.

К.Кудерина